

ИСТРАЖИВАЊА КОМПЛЕКСА РАСА 1971—1972.

Ближа околина Новог Пазара пребогата је споменицима уско везаним за стварање и развој средњовековне српске рашке државе. Довољно је поменути Сопоћане, Ђурђеве Ступове, цркву св. Петра крај Новог Пазара, Рас са Пазариштем (средњовековно Трговиште) и др. У погледу испитаности како историјске, историјскоуметничке, тако и археолошке ови споменици нису подједнако вредновани. Сопоћанима је са правом посвећен један међународни симпозијум са објављеним резултатима (*L'art byzantin du XIII sc.*, Београд, 1967), о њима се готово две деценије стара Завод за заштиту споменика културе СРС и они су уклопљени у туристички живот овог краја. На Ђурђевим Ступовима се врше археолошки и конзерваторски радови (Завод за заштиту споменика културе у Краљеву) и оба споменика су путевима повезани са Новим Пазаром. Археолошка истраживања и конзерваторски радови вршени су и врше се на цркви св. Петра, где је откриће богате илирске оставе увећало значај локалитета.

Географски положај комплекса Раса на саставу двеју река, Себечеве и Рашке, на раскрсници путева Нови Пазар—Тутин—Сопоћани, проузрокује сталне промене на терену: изградњу модерне комуникације и водовода, експлоатацију мајдана мермера, активирање постојећих угоститељских објеката, који су настали у време градње хидроцентrale у Рашкој. Уз све наведено, јавља се и интересовање за парцелисање плацева за градњу викендича. Оваква збивања су изазвала и оштећења на целом комплексу Раса, а перспективни планови развитка туризма, угоститељства и комуникација угрожавају интегритет једног од најзначајнијих средњовековних споменика културе.

Сам град Рас са Трговиштем, као и друге фортификације у непосредној околини, нису подвргнути научној анализи, а што одговара општем развоју медијавелистике код нас, где су средњовековно црквено сликарство и архитектура увек били у жижи научног интересовања и имали превагу над споменицима војног и цивилног живота. Не оцењујујући ово као недостатак изучавања наших средњовековних споменика, ипак морамо истаћи да је уједначеност у погледу испитивања једино научно сврсисходна. У односу цивилне и војне архитектуре такође нема уједначености, тако да смо, бар са археолошког гледишта, остали најмање обавештени о свакодневном животу градског насеља, његовој економици, социјалној структури, урбанизму и свему што чини живот средњовековног града.

Рас пружа широке могућности за интердисциплинарна испитивања којима би се ове празнине у науци попуниле. У комплексу Раса постоје споменици војне архитектуре — по значају, пре свега, сама Градина Раса, а затим градина код села Лукоцрева, градина Јужац изнад Сопоћана — који чине једну војностратегијску целину. У комплексу Раса постоје и споменици црквене архитектуре, међу којима се издвајају пећинске (испосничке) цркве, од којих је најзначајнија пећинска црква

у тзв. пећини Старине Новака, затим мања црква у склопу Трговишта и др. Поред тога, на Трговишту постоји некропола или више некропола са хронолошким распоном од XII до XVII века. Ако се на овим локалитетима, као и на комплексу Раса у целини, примене методи неколико друштвено-историјских наука (историје, историје уметности, археологије) са помоћним наукама (антропологијом, зоологијом, топографијом и др.), можи ће комплекс Раса да послужи као основа за сва слична будућа испитивања на другим локалитетима.

ПРИПРЕМНИ РАДОВИ У 1971. ГОДИНИ

У припремним радовима за даља истраживања током 1971. године учествовали су Републичка комисија за истраживање, конзервацију и презентацију Комплекса средњовековног града Раса, Скупштина општине Нови Пазар, Војни музеј ЈНА, Историјски музеј и Републички завод за заштиту споменика културе. У даљим радовима овим установама прикључили би се Археолошки институт, Одељење за археологију Филозофског факултета, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, Завичајни музеј у Новом Пазару, а према последњем договору Институт за историју уметности Филозофског факултета и Народни музеј у Београду.

Интересовање науке за остатке града Раса и Трговишта датира од седамдесетих година XIX века, када их је први описао А. Гиљфердинг. Он је забележио да се на два сата од Новог Пазара налази округла долина, затворена са свих страна, која је прекривена остацима зидова и разбацаним обрађеним каменовима, а народ ово место назива Пазариште или Стари Рас. Гиљфердинг је забележио легенду да је овај град подигао Хрела (Реља од Пазара) и да је порушен пре доласка Турaka. После Гиљфердинга, рушевине је описао Ј. Цвијић, први уносећи у науку контроверзне о локацији Раса—Пазаришта: околина Петрове цркве, или Дрежево. Цвијић се определио за Пазариште. Он је први обишао Градину изнад Пазаришта и видео пећину Старине Новака. Од тада, па све до 1951. године, Рас није био предмет научног истраживања. Те године, проф. Ђ. Бошковић је архитектонски снимио цео комплекс, али је снимак, на жалост, остао необјављен. У вези са прославом 700-годишњице Сопотчана, арх. Ј. Нешковић је извео најнужнија рашчишћавања терена да би Градина била поново архитектонски снимљена. Осим тенског снимања, том приликом извршено је откривање рушевина једне мање цркве у склопу Трговишта на левој обали Рашке.

Ипак, иницијатива да се Рас стави у план примарних објеката за археолошка и друга истраживања није малаксала. Историјски музеј Србије је 1969. године организовао састанак ради размјене мишљења о могућности истраживања на Расу. Исте године, после овог састанка, био је израђен краћи елаборат. Поновну иницијативу за рад на Расу покренули су Историјски и Војни музеј, и дошло се до заједничког предлога који је прерастао научне снаге предлагача. Републичка комисија за археолошка питања при Републичком заводу за заштиту споменика културе, разматрајући наведени предлог, констатовала је да је комплекс Раса као проблем један од најважнијих за историју средњовековне српске државе и, сходно томе, да Историјски и Војни музеј, заједно са Ре-

публичким заводом за заштиту споменика културе, треба да предложе Републичком секретаријату за образовање, науку и културу да образује посебну комисију која ће се старати о свим врстама радова на Расу. Тако је 1971. године дошло до образовања комисије Решењем бр. 633-44/71-03 од 14. јуна 1971. године, у саставу: др Јован Ковачевић, проф. Филозофског факултета, председник; чланови: Ђурђе Бошковић, директор Археолошког института у Београду; генерал-мајор Идриз Чејван, директор Војног музеја; Едип Хасанагић, директор Историјског музеја Србије; Мехо Бејтић, председник општине Нови Пазар; др Сима Ђирковић, проф. Филозофског факултета у Београду; Вељко Ђурић, директор Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду; Александар Дероко, академик; др Јован Нешковић, доцент Архитектонског факултета; арх. Иван Здравковић, директор Југословенског института за заштиту споменика културе; Светозар Самуровић, саветник у Републичком секретаријату за образовање, науку и културу; Радомир Станић, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву; Ејуб Мушовић, директор Народног музеја у Новом Пазару; и Александра Јуришић, секретар комисије.

На седницама комисије разматран је програм рада на истраживањима Раса и закључено:

1. Због изванредног значаја предузете акције за испитивање и научну презентацију комплекса Рас—Пазариште, неопходно је најпре израдити генерални програм комплетних радова са предлозима за истраживања: архитектонска, историјска, археолошка, као и са идејним елаборатима за конзервацију и презентацију откривених објеката са укључивањем у савремени живот целог споменичког комплекса.
2. У вези са реализацијом изrade генералног пројекта, у току 1971. године неопходно је извршити организационе и припремне радове на лицу места, као и обезбедити геодетске и техничке подлоге ситуације на терену.
3. Потребно је припремити терен за почетак археолошких истраживања, одстранити биљни покривач и омогућити приступ радилиштима.
4. Такође је потребно новелирати решења о заштити Раса као споменика културе и природног амбијента према новонасталим условима.
5. Комисија ове послове поверила Војном музеју, Историјском музеју и Републичком заводу за заштиту споменика културе. Заводу је поверила администрација и финансијско пословање у вези са радовима на Расу.

Најважнији припремни радови у 1971. години били су следећи:

1. Сечење биљног покривача извршено је уз помоћ омладинске радне бригаде из Новог Пазара. Поред сечења шуме на локалитету „Градина“ према упутствима Републичке комисије, исечен је биљни покривач и на делу локалитета „Пазариште“ северно од реке Рашке и појас у ширини 25 м иза мотела „Рас“.

2. Обезбеђење несметаног комуницирања за пролаз возила трасом постојећег пута извршено је у сарадњи са ОРБ „Рас 71“. Пошто је извршено претходно рекогносцирање праваца будуће трасе (I правац са асфалтног пута Пазариште—Сопоћани), донета је одлука да се ради на II, погоднијем правцу, тј. траси кречњака која иде од асфалтног пута Пазариште—Тутин кроз засек Буброговићи и шуму до локалитета „Градина“. Изабрана је траса са најмање нагиба, делимично безбедна у погледу вожње и са најмање интервенција на приватним имањима.

Рекогносцирања терена у пречнику од 5 km око Раса дала су следеће резултате:

Табачина. — На локалитету код Пазаришта, са леве и десне стране пута за Сопоћање, после скидања биљног покривача, уочени су на више места остаци доста добро очуваних зидова од ломљеног камена везани малтером. Поред ових зидова случајно је откривена једна опеком зидана двојна засвођена гробница, која је била раније отворена. Приликом чишћења установљено је да су костури растурени, прилога није било. Више ове гробнице, према каменолому Мали крш, налази се већа некропола са надгробним споменицима од полуобрађеног камена. Поред ових налаза, 1956. године, приликом копања канала за водовод, откривена је мања црква испод пута за Сопоћање, с леве стране реке Рашке. Према сачуваним остацима грађевине могло се видети да је црква веома једноставна: грађена је од камена, правоугаоног облика са доста широком апсидом, дугачка око 8 m. Ова црква била је фреско сликана.

Село Шавце. — Испред Пазаришта, према Новом Пазару, с леве стране пута, налази се некропола и темељи мање цркве.

Градина код села Лукоџрева. — Изнад села Лукоџрева, на брду, налазе се остаци бедема са кулама. Унутар ове градине налази се црква са доста добро очуваним фреско сликаним зидовима.

Градина Јужац. — Изнад манастира Сопоћани налази се једно веће утврђење са очуваним бедемима димензија $140 \times 0,80$ m, дебљине бедема 1,50 m, правоугаоног облика. Унутар бедема видљиви су остаци темеља једне мање једнобродне цркве.

Засек Корита. — На путу за село Грачане испод Мехмедовог брда, на месту званом Корита, налазе се остаци темеља једне мање цркве. На овом месту нађено је доста фрагмената сиво-црвенкасте керамике са доста примеса песка и шљунка.

ПРИПРЕМНИ РАДОВИ У 1972. ГОДИНИ

Током 1972. године реализује се пројекат новог водовода за Нови Пазар. Траса водовода је пресекла по дужини локалитет „Старо трговиште“, и то у непосредној близини десне ивице пута.

Током земљаних радова прикупљени су покретни налази и издвајани по слојевима који су се могли уочити. Анализом северног профилла трасе водовода на дужини од око 120 m може се закључити следеће:

Археолошке слојеве локалитета „Старо трговиште“ чини стабилизовани слој сипара наталожен радом бујица. Издваја се у слој хумуса, испод кога је слој светлосмеђе земље у коме се налазе остатци грађевина и керамички налази. Овај слој се на појединим местима издваја изижег, тамносмеђег, танким слојем угља или стерилне набијене глине. Слој угља је настало у пожару. Тамносмеђи слој садржи остатке архитектуре и налаза керамике. Најнижи констатовани слој је стерилан и чини га ситнији речни шљунак, па би се могао схватити као здравица.

Остати архитектуре се издвајају у две грађевине и део калдрме, односно плочника, који је повезан са једним зидом. У нижем слоју смеђе земље издваја се површина плочника, такође у вези са зидом од необрађеног камена.

Нађени керамички материјал припада двема основним групама, сувовима за свакодневну употребу, грубе фактуре, мада танких зидова, са развијеним ободом градинског типа. Фина керамика је глеђосана, са зграфито орнаментом круга и полуспирале у вишебојном колориту.

Несумњиво је да оба утврђена слоја припадају развијеном средњем веку и да на овом простору нема налаза карактеристичне турске керамике.

Траса водовода II је дала прве оријентационе стратиграфске податке.

ИЗВЕШТАЈ О РАДОВИМА У 1972. ГОДИНИ

1.

Резултати досадашњих археолошких истраживања на комплексу Раса показују да се најстарији трагови живота налазе на Трговишту. Тамо је приликом ископавања ранохришћанске цркве са гробницом из V и VI века, која се налази на левој обали Рашке, између пута Нови Пазар—Сопоћани и старе трасе водовода на падини брега, откривена ранохришћанска некропола. До сада испитаних 11 скелетних гробова ове некрополе леже западно и источно од цркве, а оријентација им је запад—исток. Ни у једном од гробова није било прилога, што, с једне стране, отежава њихово прецизније датирање, али, с друге стране, одговара обичајима при сахрањивању у ранохришћанско доба. Околност да су се два скелета делимично налазила под темељима цркве упућује на закључак да је некропола бар једним својим делом старија од црквене грађевине, јер је могуће да известан број гробова потиче из времена после подизања цркве.

Ранохришћанска црква са гробницом је једнобродна грађевина, оријентисана у правцу запад—исток, а зидана од ломљеног камена повезаног малтером. Сачуван је само већи део њеног северног зида са северном половином полуокружне апсиде на источној страни. Од јужног зида у току досадашњег истраживања, које је, истина, било ограничено близином пута за каменолом, није нађен никакав траг и сва је вероватноћа да је при изради пута овај зид уништен заједно са темељом. Ни западни зид цркве није могао бити констатован.

Слој кречног малтера на заравњеном своду гробнице представља или подлогу пода цркве или сам под, тим пре што се приликом ископа-

вања није нашло на остатке било қамених плоча, било опеке. Неколико попречно постављених ломљених каменова који прекидају слој кречног малтера на горњој површини свода гробнице представљају, по свој прилици, субструкцију олтарске преграде. Кружни отвор у своду гробнице, западно од споменуте субструкције олтарске преграде, изгледа да није настао услед намерног оштећења свода гробнице ради пљачке — како би се у први мах могло помислити — већ је, вероватније, део специјално конструисаног прозора, тзв. *fenestella confessionis*. Испод олтарског простора цркве налази се гробница зидана од ломљеног камена и притесане сиге уз употребу малтера. Пресвођена је полуобличастим сводом. Са западне стране гробници је призидан отворен правоугаони анекс. Мада је 1970. године јужни део гробнице оштећен приликом изградње пута за каменолом, она је релативно добро сачувана. Улаз у гробницу, решен у облику малог правоугаоног отвора надвишеног полукружним луком, налази се на западном зиду гробнице. Унутрашњост гробнице је омалтерисана, али живопис није рађен. Уз јужни и северни зид озидан је и омалтерисан по један банак, што упућује на претпоставку да су у гробници била сахрањена два покојника. Како су радови на изградњи пута за каменолом вршени без надзора археолога и како приликом оштећења гробнице нису забележени никакви подаци, број сахрањених индивидуа и карактер евентуалних прилога остао је непознат.

Анекс, призидан гробници са западне стране, првобитно је могао служити као прилаз, а касније је сужен уметањем двају паралелних зида правца запад—исток. У овом озиданом простору, у горњим слојевима нађен је већи број дислокираних костију, а у најнижем слоју један скелет *in situ*.

С обзиром на изнете податке, може се претпоставити да је црква са гробницом служила као меморијална грађевина, у којој се, можда, поштовао култ локалних мученика.

2.

Најранији средњовековни трагови констатовани су на утврђењу које се налази на Градини, изнад ушћа Себечеве у Рашку.

Први хоризонт. — Ниво овога најстаријег хоризонта живота на до сада истраженом делу Градине манифестију се зонама изгореле земље, пепела и гари, констатованих на стени на којој је подигнуто утврђење. У природном удубљењу стене, које је, по свему судећи, накнадно прошиreno, откривени су трагови изгореле земље и гари, што наводи на претпоставку да је реч о једној врсти полуземунице. У њеној близини откривено је мање отњиште. Овом хоризонту, несумњиво, припада полукружна конструкција поплочана већим бројем секундарно употребљених истрошених жрвићева. Функција ове конструкције није у потпуности јасна. Покретни археолошки материјал састоји се од већег броја животињских костију и фрагмената керамике, међу којима се најчешће јавља тип мањег земљаног лонца, грубе фактуре, са широким отвором и разгрнутим, слабо профилисаним ободом, као и мање препуље, такође грубе фактуре. Поред ова два типа, несумњиво домаће производије, констатовани су и фрагменти византијских амфора са хоризонталним канелурама, као и фрагменти на којима се запажају остаци бојеног орна-

мента. Занимљив налаз представаљају и фрагменти стакла откривени на поду раније поменуте полуземунице.

Други хоризонт. — Овај хоризонт настао је насыпањем неравног терена на којем је лежао претходни хоризонт, преко кога је био изведен слој набоја дебљине око 10 см. У овом набоју је откривен читав низ јама, пречника око 40 см, које се пружају на правилном растојању (пресечно растојање 50 см) пратећи, углавном, правац пружања касније изграђеног бедема. У једној од јама откривен је остатак дрвеног колца, што, поред остalog, упућује на закључак да јаме означавају места где су били укопани колчеви палисада који је у то време штитио град Рас. На једном делу основе овога хоризонта откривени су трагови интензивног горења са више угљенисаних греда, које вероватно чине остатке изгорелог палисада. Преко ових угљенисаних греда лежи темељна зона касније изграђеног западног градског бедема.

Покретни археолошки материјал овога хоризонта веома је оскудан. Нешто више има налаза животињских костију. Међу малобројним фрагментима издваја се само један тип суда, и то лонац са ширим отвором и слабо профилисаним ободом.

За прво насеље, које одговара I хоризонту, за сада немамоовољно елемената за прецизнију хронолошку детерминацију. Слична ситуација је и са насељем брањеним палисадом, које стратиграфски одговара II хоризонту, а чије би рушење хронолошки било блиско изградњи каменог утврђења.

3.

Периоду XII—XIII века припадају III и IV хоризонт становаша у каменом утврђењу на Градини, а на Трговишту црква са остацима фресака и некропола која је уништена подизањем каснијих камених зграда. Према резултатима ископавања може се закључити да на Градини нема више трагова живота, док се на Трговишту живот интензивно наставља и развија. За сада немамоовољно археолошких елемената да би се узроци ових забивања могли историјски објаснити.

Трећем хоризонту на Градини припадају зидани камени бедеми утврђења Рас, подигнути над порушеним и делимично спаљеним палисадом из претходног хоризонта. Својом темељном зоном они су делимично налегли на остатке палисада, а делимично су укопани у слој набоја. Грађени су од ломљеног необрђеног камена, повезаног белим кречним малтером. Темељну зону бедема чине свега два реда камена, грубо озидана, изнад којих се диже лице бедема са широким дерсованим спојницама и остацима бело окречених зона. Поред бедема, на овом сектору утврђења налазе се куле I и II и јужна градска капија, које све припадају овом хоризонту.

Кула I, сачувана до висине од око 4 м, неправилног је полукружног облика и с обзиром на своје димензије и положај у оквиру утврђења, чини несумњиво његову главну кулу. Кула је имала такозвани „улас на спрату“. Изнад првобитног пода, у кули су откривена још два млађа пода, око 50 см изнад првобитног пода, који временски одговарају последњој обнови куле. Уз спољно полукружно лице бедема куле I

налази се накнадно дозидани део трапезоидног облика који је ојачавао бедеме куле на делу где је приступ граду био најлакши.

Кула II је споља полукружног а изнутра правоугаоног облика. Унутрашњи простор у кули је релативно малих димензија ($4 \times 1,5$ m). Ниво првобитног пода у кули, рађен од жутог набоја, био је виши од нивоа терена испред улаза у кулу. Простор у кули испод нивоа пода до нивоа здравице био је насут приликом изградње. Налаз византијског чанкастог новца у овој кули пружа могућност хронолошког детерминисања. Монета је нађена у унутрашњости, непосредно испод нивоа првобитног пода. Новчић је од легуре бакра и сребра. На аверсу се налази попрсје владара са стемом на глави и крстатим скриптом у десној руци. Око владаревог лика налази се текст који са допуном гласи: (+) ЈωΑΕС ΟΤΤ (ΠΦΥΡΟΓΝΤ).

На реверсу се налази попрсје Христа. Овај новчић припада византијском цару Јовану Комнину (1118–1143). Околности налази новчића у затвореном слоју говоре у прилог претпоставци да је новац овде дошло у време изградње куле, односно у време настанка каменог утврђења града Раса.

Јужна градска капија, ширине 2,20 m, имала је на прагу већу дрвену греду, чији је отисак сачуван у малтеру зида.

У основи III хоризонта, који се формирао уз бедеме каменог утврђења, откривени су остаци једне зграде, дим. $2,5 \times 5$ m, рађене од дрвета, са подом од набоја преко кога се налазио тањи слој пепела. Један део пода био је рађен од малтера. Уз ивицу пода откривени су делови угљенисане греде која представља остатке дрвеног зида зграде. У близини зграде, испред улаза у кулу I, откривена су три мања огњишта, поплочана комадима танких опека. Истом хоризонту припадају две правоугаоне конструкције рађене од дебљег слоја малтера, од којих је једна прислоњена уз западни бедем а друга уз бедем код јужне капије. Нешто млађој фази живота овог хоризонта припада земљана рампа, насута испред улаза у кулу I ради лакшег комуникаирања са кулом, чиме је анулирана функција првобитног „улаза на спрату“.

Покретни налази из овог хоризонта, изузимајући многе животињске кости, доста су ретки. Међу керамиком издвајају се фрагменти два суда из набоја пода куле II. Један од њих је већи лонац, дебљих зидова, са разгранатим, профилисаним ободом, орнаментисан по целој површини низом урезаних хоризонталних линија и једном пластичном траком. Други суд је такође лонац, фине фактуре, са разгранатим и слабо профилисаним ободом и низом паралелних линија урезаних испод обода.

Четврти хоризонт карактерише слој гари и угљенисаног дрвeta. За разлику од претходних, овај хоризонт је истражен на знатно ширем простору, при чему је обухваћен већи део површине јужног сектора као и простор уз унутрашње лице комплекса куле III у западном сектору. У унутрашњости града, поменути слој гари пружа се уз бедеме у ширини 5–8 m, а прати се и са спољне стране градских бедема, где је, међутим, нешто тањи. У кули I слој гари лежи директно на нивоу најмлађег пода. У кули II, у слоју гари откривени су већи комади угљенисаних греда, који несумњиво представљају изгореле остатке међуспратне конструкције куле.

На нивоу овог хоризонта, констатована је посебно занимљива и значајна ситуација уз унутрашње лице комплекса куле III. Уз само лице бедема откривена је једна у потпуности сачувана пећ квадратне основе, висока 50 см, а рађена од танких опека. Уз саму пећ откривена је једна фрагментована дубока здела, а на поплоочаном простору испред пећи два већа и два мања фрагментована лонци. У непосредној близини ових посуда откривена је остава од 15 бакарних чанкастих новчића који припадају ковању краља Радослава. Недалеко од ове значајне групе налаза, уз лице бедема откривена је једна бронзана здела са урезаним цртежом и један бронзани фрагментовани котлић.

Посматрана у целини, откривена ситуација на нивоу овога хоризонта наводи нас на закључак да је истражени део града, а вероватно и цела Градина, у једном тренутку свога постојања изгорео, после чега више никада није био обновљен. О томе сведоче велике количине шута од порушених бедема које леже изнад нивоа IV хоризонта.

Покретног археолошког материјала има у односу на претходне хоризонте у приличном броју. Као основни керамички облик јавља се лонац, разних величина, са профилисаним ободом и урезаним орнаментима. Поред раније поменутог типа дубоке зделе, појављују се и фрагменти крчага са цевастим изливником. Као најчешћи орнамент јавља се низ урезаних паралелних хоризонталних и таласастих линија, или само хоризонталних линија на делу испод обода. На једном примерку јавља се испод обода орнамент урезаних линија које се секу. Јединствен примерак по својој орнаментици представља један лонац са дршком код кога се поред урезаних хоризонталних и таласастих линија јавља и орнамент утиснутог шнура. Бојени орнамент у виду вертикалне, косо шрафиране траке, рађене црвеној бојом појављује се само на фрагментима једног суда фине фактуре.

Од металних налаза најзначајнија је раније поменута здела на чијем се дну налази урезана допојасна фигура човека у отртачу са шеширом на глави. Из фигуре налази се урезана представа две укрштене двобојне заставе. На зидовима зделе, такође са унутрашње стране, налазе се још три слично урезана лица.

Овом хоризонту припада такође и раније поменути налаз 15 бакарних чанкастих новчића краља Радослава (1227—1234). Неки су фрагментовани или јако оштећени корозијом, док је пет примерака сачувано у одличном стању. На аверсу се налази стојећа фигура краља са круном и Христом који га благосиља. Поред ликова се налазе вертикалне сигнатуре: СТЕФАНО РЕЕО ДОГКА; ИС ХС О ПАНТОКРАТОР. На реверсу се само код једног примерка назире представа попрсаја арханђела Михаила, док на осталим примерцима представа на реверсу недостаје. Налаз Радослављевог новца је од вищеструког значаја, првенствено стога што је до сада било познато свега седам примерака новца који су се могли приписати овом владару. Примерци из Раса представљају нову врсту његовог бакарног новца. По представама на аверсу и реверсу, они су готово идентични са сребрним новцем овога владара, док се разликују од до сада познатих типова бакарног новца. Посебан значај има овај налаз за хронолошку детерминацију последњег хоризонта живота утврђења на Градини, односно за утврђивање времена његове пропasti.

Као основни елеменат за датирање каменог утврђења Раса — III хоризонта на Градини — може да послужи затворени налаз новца Јована II Комнина (1118—1143). На основу овог налаза, изградњу каменог утврђења могли бисмо ставити у време владавине Јована II Комнина, или најкасније у половину XII века. У прилог овом датирању говори и анализа српско-византијских сукоба током прве половине XII века, који су управо и могли наметнути потребу за изградњом јаког утврђења.

Живот у новосаграђеном утврђењу града Раса није дugo трајао, што потврђује и релативно мала дебљина културног слоја формираног до времена уништења града.

Датирање IV хоризонта, који означава спаљивање града и престанак живота у њему, може се доста прецизно извршити на основу налаза новца краља Радослава, који означава сигуран „terminus post quem“. Имајући у виду чињеницу да до ковања новца краља Радослава долази највероватније око 1230. године, рушење града Раса могли бисмо датирати тек после те године, а вероватно најкасније до половине XIII века. Можда узроке његове пропasti треба тражити у пустошевима Монгола приликом њиховог проласка кроз Србију 1242. године.

На Трговишту се радило и на даљем откривању средњовековне цркве XII—XIII века смештене на падини брега, на око 100 m западно од ранохришћанске цркве. На основу остатака фресака које је затекао у цркви, С. Мандић је цркву датовао у другу половину XII и почетак XIII века (Зограф 2, Београд, 1967, 50). Ова грађевина била је делимично откопана 1965. године. Том приликом откривена је само северна половина једнобродног храма укључујући и олтарску апсиду, док од јужне половине није констатован никакав траг. Овогодишњи радови показали су да је апсида споља тространа, а не полуокружна, као што се претпостављало, и да су сачувани темељи јужног зида. Откривена је и пространа припрате која је касније призидана уз храм. И она је, као и храм, зидана ломљеним каменом повезаним малтером, али слабијом техником. Њена јужна половина такође је била срушена до темеља. На простору око цркве и у припрати наишло се на скелетне гробове који, с обзиром на то да леже у врло плитким слојевима земље, не припадају времену подизања цркве, већ знатно млађем периоду, те ће о њима бити говора у каснијем излагању. У знатно дубљем слоју констатован је један гроб са каменим плочама (због велике дубине, није био испитан), који би се могао датовати у време близко подизању цркве. По завршетку овогодишњих ископавања, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву извршио је конзервацију целе грађевине.

Овом периоду припада и некропола која је откривена на Трговишту, испод каснијих зграда зиданих од камена. Некропола је насеобинског карактера, са скелетним сахрањивањем. Сахрањивање је обављено у обичним гробним јамама, без посебне конструкције, без надгробних споменика, сем у једном случају где су улогу белега имале две насатично постављене камене плоче. У три гроба запажени су остаци дрвених ковчега. Једини прилог на истраженом делу некрополе представља бронзана наушница са једном јагодом, која се типолошки одређује у XII—XIII век. На основу овога налаза некропола се датује у исто време, па се тако хронолошки повезује са утврђењем на Градини, чији је горњи, најмлађи хоризонт датован управо у крај XII и почетак XIII века.

4.

На простору Трговишта, за некрополом хронолошки следе остаци нивоа становиња који су се манифестовали једном отпадном јамом, широм површином mrко запечене земље и једном, само делимично истраженом, зградом. Од наведених објеката, несумњиво је најинтересантнија зграда, чија једна димензија износи 5 m, док друга овогодишњим радовима није утврђена. Зграда је настрадала у пожару, па су се поједини елементи њене градње доста добро очували. Била је грађена од дрвених, хоризонтално положених греда, а дуж ивица је имала вертикално постављене облице, чији ће се распоред и међусобна диспозиција моћи да утврде тек следећим радовима. Под у згради је био начињен од црвено нагорелог премаза земље, фино полираних површина. Покретни материјал — керамика, кухињска, неглеђосана, и стона, глеђосана и украшена сграфито орнаментима, одређује ове објекте (зграду и отпадну јamu) оквирно у XIV век. Уз покретни инвентар овог хоризонта треба истаћи сребрни новчић краља Душана.

5.

Следећи хоризонт на овом делу терена представљен је са четири зграде правоугаоног облика, величине $12,10 \times 8$ m; $9,60 \times 6,20$ m; $10 \times 7,20$ m; и $7,90 \times 7,60$ m. Једна од зграда била је оријентисана у правцу исток—запад, док су остале три оријентисане у правцу север—југ, а све четири су биле усмерене према данашњем путу Сопоћани—Нови Пазар. С обзиром на то да су биле лоциране на терену који је и у средњем веку имао врло јак пад од севера према југу, њихови северни делови морали су да буду доста укопани у земљу, па су тако делимично имали облик подрумских просторија. Без обзира на незннатне разлике у димензијама, све четири су у суштини сличног облика, са слично форманим улазом, у виду дужет или крађег вестибила.

Зграде су грађене од ломљеног камена везаног кречним малтером, са повременом употребом дрвених вертикалних и хоризонталних сантрача. Висина северних, најбоље очуваних зидова местимично прелази 3,5 m. На њиховим унутрашњим странама делимично су очуване малтерисане површине. Висина зидова, као и велика количина камена и шута избачена из унутрашњости зграда, наводе на претпоставку да су откривени делови представљали приземље, а да су зграде имале и спратну конструкцију, зидану такође од камена. Под у зградама био је од цврстог набоја шљунковите земље. Од кровне конструкције нису констатованни никакви видљиви остаци, па се претпоставља да је била од дрвета.

Фино рађена архитектонска пластика — прагови, фрагменти лукова, лунета потпрозорника и допрозорника са траговима металних решетки, налажени *in situ* и у шуту — потпуно одговара монументалним облицима зграда.

6.

У двема зградама уочавају се накнадна преграђивања која су изведена зидовима од камена у блату, што наводи на закључак да су грађевине биле доста дуго у употреби. Покретни материјал нађен унутар

зграда, а нарочито мађарски новац из половине XVI века и један из 1600. године, одређују крајњу границу употребе грађевина у крај XVI века. Почетак њихове употребе, односно време када су биле изграђене, не може се прецизно одредити; међутим, на основу стратиграфских за- пажања, приближно би се могло ограничiti на почетак XV века.

Што се тиче намене ових грађевина, доњи очувани делови својим димензијама, просторним решењима и потпуним одсуством пећи и отчијашта, указују на то да свакако нису служиле за станове, већ као продавнице, радионице, магацини и сл. Просторије на спрату вероватно су коришћене за становање.

Оријентација зграда наводи на претпоставку да је на простору данашњег пута Сопоћани—Нови Пазар могла да се налази и у средњем веку нека врста саобраћајница, тим пре што траса садашњег пута представља и једино погодно место за комуникацију. На ову претпоставку наводи и широка калдрмисана површина испред двеју зграда, која се пружа у правцу југа, а која је могла да представља прилаз од зграда према путу.

7.

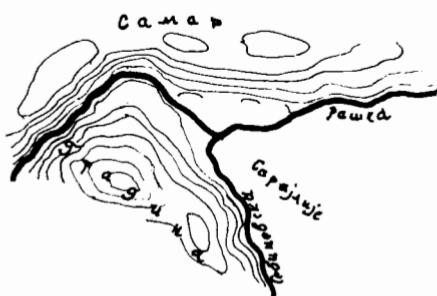
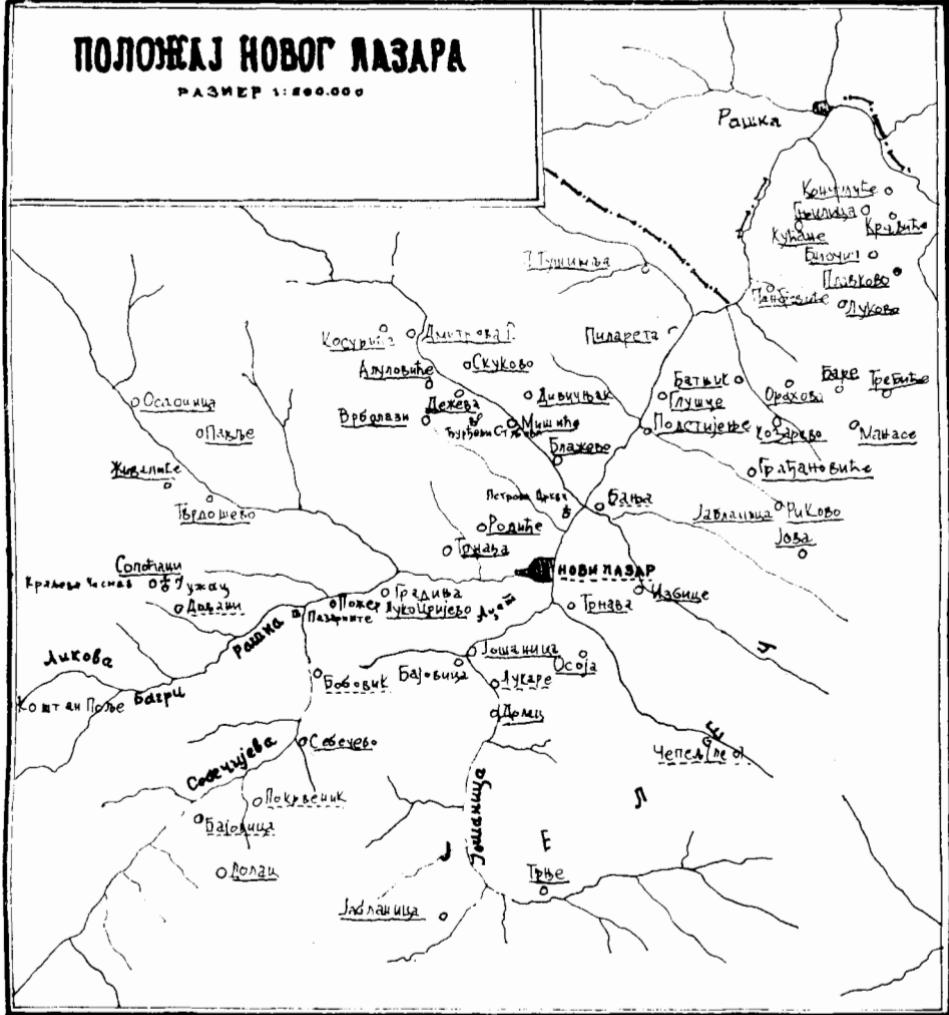
Следећу, а уједно и најмлађу, појаву на терену представљају остаци једне грађевине изграђене директно над овим калдрмисаним простором, која је ископом само делимично обухваћена. Била је изграђена од дрвета, на соклу од камена у сухозиду, а покривена ћерамидом. Њој су савремени велика отпадна јама лоцирана у једној од старијих зграда и неколико зидова на крајњем северном делу ископа, који су припадали потпуно уништеним зградама веома слабе конструкције. Обиман покретни материјал из ових објеката, посебно из отпадне јаме, одређује последњу фазу живота на средњовековном Трговишту у XVIII век. Овом времену одговара некропола формирана у порти и припрати цркве, датована у XII—XIII век. На некрополи је истражено 14 гробова, од којих три само делимично, јер су се налазили у профилу овогодишњег ископа. Скелети су оријентисани у правцу запад—исток. Они око цркве леже у плитким слојевима земље изнад нивоа некадашње порте и знатно су млађи од цркве; исто се може рећи за скелете у припрати. Приликом ископавања откривено је неколико надгробних плоча од пешчара, укraшених схематизованим људским представама. Оне припадају последњем хоризонту сахрањивања на некрополи, највероватније XVIII веку.

*

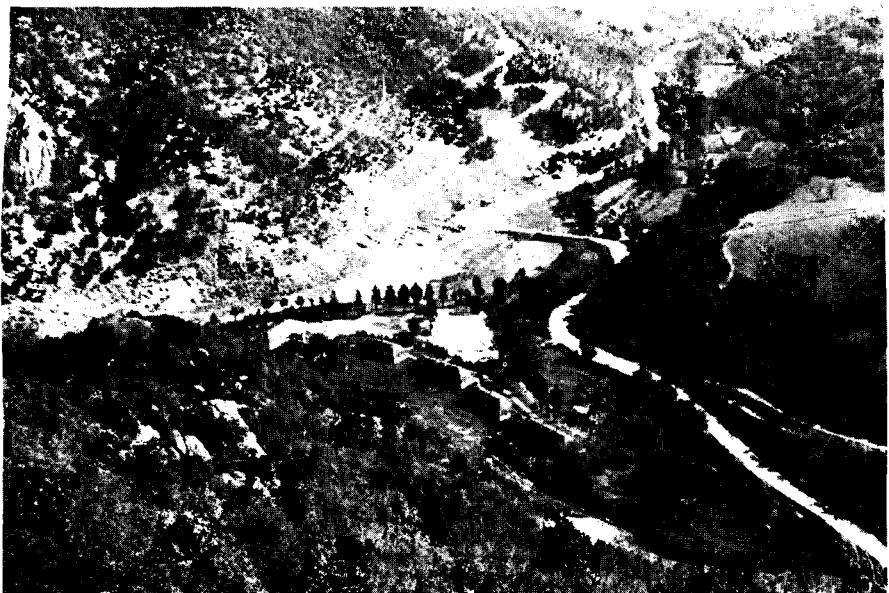
Овогодишњи радови у оквиру планираних дугогодишњих систематских истраживања, мада просторно доста ограничени, дали су обимне и веома значајне резултате како на утврђењу, тако и у подграђу. Радови и прелиминарни закључци потврдили су хипотезу о значају комплекса Раса за средњовековну археологију. Најважнији закључци који се могу за сада извукти јесу: најстарији средњовековни налази потичу са утврђења Раса, где је живот интензивно текао до половине XIII века,

ПОЛОЖАЈ НОВОГ ЛАЗАРА

РАЗМЕР 1:200.000

Положај Пазаришта (Ј. Џвијић)

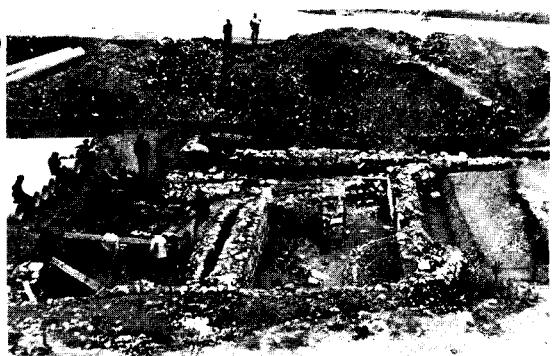

1. Пазариште
(Поглед са Градине)

2a

Грађевине на Пазаришту
(Остаци ископани 1972. године)

2b

1

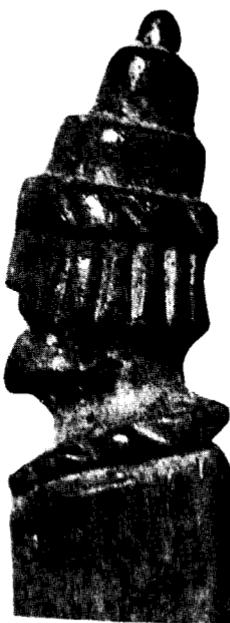
2

Новац цара Душана
(аверс и реверс)

3

Сребрна минђуша
(нађена ван гроба)

4

Коштани предмет

1a

1b

Новац краља Радослава